

6D020900 - Шығыстану мамандығы бойынша философия (PhD) докторы
дәрежесін алу үшін диссертация

АННОТАЦИЯСЫ

Сауданбекова Шынар Тұрғанбекқызы

«Қазақтар мен жапондардың ғұрыптық мәдениетіндегі ұқсастықтар мен ерекшеліктер: семиотикалық аспект»

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Зерттеу жұмысында жапон және қазақ халықтарының мәдени дәстүрлері семиотикалық тұрғыда салыстырмалы түрде сарапталып талданды. Екі ел халықтарының мәдениетіндегі салт-дәстүрлердің ерекшеліктері мен ұқсастықтары, заманауи көріністері мен мәдени дәстүрлердің сабақтастығы және ұлттық бірегейлігінің сақталу сипаты зерделенді.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі қазіргі заманда дәстүрлі құндылықтар дағдарысы жағдайында ұлттық бірегейлікті сақтап қалу аса өзекті мәселелердің біріне айналуда.

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті-Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстанның болашағы қоғамның идеялық бірлігінде» атты еңбегінде: «Тарихи құндылықтарымызды барынша зерттеу мен қайта қалпына келтіру, сақтауға, зерттеуге мән беріп, өткен тарихымызды ұрпаққа жеткізуіміз керек», – деп аталып өткен.

Мәдени дәстүрлердің қазіргі заманда ерекше маңызға ие болуы бірқатар себептерге негізделген, біріншіден, мәдени дәстүрлер, оның ішінде ұлттық салт-дәстүрлерде қоғамдық қатынастарды реттейтін, нормалық құндылықтар шоғырланған; екіншіден, онда өскелең ұрпақтың этномәдени бірегейлікті бойына сіңірген жауапты тұлға ретінде қалыптасуына қажетті ұлттық құндылықтармен қатар жалпы адамзатқа тән адамгершілік құндылықтар бар; үшіншіден, мәдени дәстүрлер белгілі бір дәрежеде ұлттық құндылықтардан тыс бұқаралық мәдениеттің кейбір теріс элементтерінің енуінен сақтайтын қорғаушы қызметін атқарады.

Отандық және әлемдік тарихнамада жапон және қазақ халқының мәдени дәстүрін салыстырмалы түрде талдауға арналған жұмыс бұрын-соңды жазылмаған. Алайда, екі ел халықтарының мәдени дәстүрлеріндегі кездесетін ұқсастықтарды жалпы адамзатқа ортақ құндылықтар негізінде қабылдасақ, бұл әрине жеткіліксіз болмақ. Өйткені, жапон және қазақ халықтары, бір-бірінен шалғай орналасып, түрлі мәдени-өркениеттік типке қарасты болғанымен, екі халықтың тілдерінің ортақ Алтай тілдері әулетіне жататындығын назардан тыс қалдырмаған жөн. Бұл, өз кезегінде көптеген ғалымдардың көне заманда екі елдің ортақ прототегі болуы мүмкін деген гипотезаны алға тартуына негіз болуда.

Бұған қоса, жапондықтардың ұлт ретінде қалыптасуында түбірі үндіеуропалық халықтардың ықпалы зор деген тұжырымдар да алға тартылуда. Корей түбегі арқылы Жапонияға алтай және үндіеуропалық мәдени факторлардың ықпалының зор болғаны, бұл өз кезегінше, материалды әрі рухани мәдениет дәстүрлері арқылы жапондықтардың этномәдени болмысының қалыптасуына ықпал еткен деген зерттеуші ғалымдардың тұжырымдарын басшылыққа ала отырып, жапон және қазақ халықтарының мәдени дәстүрлерінде кездесетін ұқсастықтарды жалпы адамзатқа ортақ дүниетанымдық құндылықтармен қатар, алтай және үндіеуропалық әулетке жататын көшпенді тайпалардың жапон аралдарындағы ежелгі тайпалармен өзара байланысы тұрғысынан қарастырып түсіндірудің маңызы зор.

Жоғарыда аталғандардың барлығы диссертациялық жұмыстың тақырыбын таңдауға негіз болды, осы ретте аталмыш мәселені қарастыру, ең алдымен, теоретикалық және тәжірибелік тұрғыдан қазіргі заманғы Қазақстан қоғамының алдында тұрған өзекті мәселе – халықтың рухани және мәдени жаңғыруын қамтамасыз етуге бағытталған аса күрделі міндетімен айқындалады.

Зерттеу жұмысының нысаны жапон және қазақ халықтарының мәдени дәстүрлері.

Зерттеудің пәні: жапон және қазақ халықтарының мәдени дәстүрлері, оның ішінде ғұрыптық мәдениеттің негізін құрайтын ұлттық салт-дәстүрлер мен наным-сенімдер. Атап айтқанда, отбасын құру, адамның дүниеге келуі мен о дүниеге озуын рәсімдейтін салт-дәстүрлердің семиотикалық негізі.

Зерттеудің мақсаты – екі ел халықтарының ғұрыптық мәдениетін семиотикалық тұрғыдан салыстыру негізінде жапон және қазақ халықтарының мәдени дәстүріндегі ұқсастықтар мен ерекшеліктерді анықтау.

Зерттеу міндеттері:

- мәдени дәстүрлерді зерттеудің теориялық аспектілерін қарастыру;
- Қазақстандық және жапондық ғалымдардың мәдени дәстүрлерді зерттеу саласындағы жетістіктерін зерделеу;
- екі ел халықтарының мәдени дәстүріндегі салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптардың қалыптасу тарихы мен заманауи көріністерін талқылау;
- жапондықтар мен қазақтардың салт-дәстүрлері мен ғұрыптық мәдениетінің негізгі құрылымын анықтап семиотикалық талдау жасау, мәдени дәстүрлердің дүниетанымдық негіздерін айқындау;
- мәдени дәстүрлерді ұлттық бірегейліктің сабақтастығын қамтамасыз ететін маңызды құрал ретінде қарастырып, аталмыш салт-дәстүрлердің семантикалық мән-мағынасын ашу;
- екі елдің мәдени дәстүрлеріндегі ортақтастықтар мен айырмашылықтарын анықтап талдау жасау;
- екі ел халықтарының ғұрыптық рәсімдерінде көрініс табатын мәдени дәстүрлеріндегі ұқсастықтардың түпнегізін анықтау;

- қазіргі замандағы екі ел халықтарының ұлттық бірегейлігіндегі мәдени дәстүрлердің сақталу сипатын анықтап, олардың орны мен рөлін зерделеу.

Зерттеудің хронологиялық шеңбері жапон халқының мәдени дәстүрлер туралы VII ғасырдан бастап қазіргі заманды қамтитын материалдармен анықталады. Қазақ халқының мәдени дәстүрі туралы этнографиялық материалдар негізінен XIX ғасыр мен қазіргі кезеңге жатады, алайда барлық дереккөздерде қарыстырылып отырған халықтардың мәдени дәстүрінің даму тарихының ежелгі кезеңдері мен ұлттық салт-дәстүрлердің ежелгі формаларына сілтемелер келтірілген.

Диссертациялық жұмыстың теориялық-әдіснамалық негіздері.

Зерттеу жұмысының теориялық негізін отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми қорытындылары құрайды. Зерттеу жұмысында мәдени дәстүрлер және ғұрыптық мәдениеттің түрлі құрылымдық жүйесін анықтау, талдау мен сараптау әдістері қолданылды. Сонымен қатар кеңінен қолданылатын тарихи-салыстырмалы, контент-талдау және жүйелеу әдістері де зерттеу жұмысына арқау болды. Бұл әдістер екі ел халықтарының мәдени дәстүрінде орын алатын ортақтастықтар мен ерекшеліктерді жүйелі түрде айқындауға мүмкіндік береді.

Зерттеу жұмысының эмпирикалық негізін арнайы жүргізілген сауалнама және әңгімелесу нәтижелері құрады. Сауалнама негізінен Жапонияның түрлі жас өкілдері арасында өткізілді. Эмпирикалық зерттеу әдістері, оның ішінде бақылау және арнайы мамандармен әңгімелесу барысында алынған құнды мәліметтер ғылыми жұмыстың дереккөздік негізін толықтыруға барынша пайдалы болды.

Диссертациялық жұмыста семиотика ілімінің теоретикалық тұжырымдары басшылыққа алынды. Бұл теоретикалық тұжырымның артықшылығы, семиотикада ғұрыптық мәдениет біртұтас «мәтін» ретінде қарастырылып, ғұрыптық мәдениетті үш қырдан талдауға мүмкіндік береді, яғни синтаксистік, семантикалық және прагматикалық. Бұл әдістемелік негіздің авторы семиотика ғылымының негізін қалаушылардың бірі Чарльз Моррис болып табылады.

Диссертациялық жұмыста, сонымен бірге, мәдени дәстүрді бірегей дербес кеңістік ретінде қарастыруға мүмкіндік беретін Ю.Лотманның «семиосфера» теориясы қолданылды. Оның негізінде қандай да бір елдің ғұрыптық мәдениеті өзінің ішкі және сыртқы шекарасы мен айнымас түпнегізі бар біртұтас мәдени кеңістік деген тұжырым жатыр.

Сонымен бірге, ғұрыптық мәдениетті үш рәсімдік кешен, яғни бөліну, ауысу және қайта қосылудан тұратын «ауысу рәсімдері» теориясы тұрғысынан қарастырған А.Ван Геннептің тұжырымдары зерттеу жұмысына арқау болды. Бұған қоса қандай да болмасын халықтың мәдени дәстүрінің түпнегізін мифологиялық сана құрайды және ол тілдік құбылыста көрініс табады деген А.Потебняның дәстүрлі мәдениетті зерттеудегі мифологиялық теориясы аса маңызды болды. Осы ретте, семиотика ғылымының негізін қалаушылардың бірі Э.Кассирердің мәдени дәстүрді зерттеуде ұсынған «таңба» және «таңбаның қасиеттері» тұжырымы да құнды болып табылады.

Зерттеу жұмысының дерекнамалық негізі

Зерттеу жұмысының дереккөздік негізін жеті топқа бөліп көрсетуді жөн санадық, **бірінші тобына** көне жазба деректер – «Кодзики», «Нихон сёки», «Сёку нихонги», «Манъёсю», «Фудоки», «Гендзи-моногатари», «Мумедзоси», «Эдзосимаки»; **екінші тобына** экспедициалық сапармен болған саяхатшы-ғалымдардың жапондықтардың мәдени дәстүрлері мен дүниетанымы туралы алғаш қалдырып кеткен жазба естеліктері - «Вакан сансай дзуэ» атты Гэрадзима Рёанның, сонымен бірге Хирао Росэн құрастырған «Мацумаэ кико:» жазбалары; **үшінші тобына** екі елдің мәдени дәстүрлерін сақтап, дәріптеуге қатысты мемлекеттік стратегиялық бағдарламалар – «Мәдени мұра», Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласы, Қазақстан Республикасының мәдени саясатының концепциясы, «Тарих толқынындағы халық» деген арнайы тарихи зерттеулердің бағдарламасы, жапондықтардың «Мәдени байланыстар саясаты»; **төртінші тобына** мемлекеттік қайраткерлердің сөйлеген сөздері, атап айтқанда, Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы мен Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласын, Жапонияның Премьер-Министрі Синдзо Абэнің «Рэйва» дәуіріне қатысты сөйлеген сөзін атап өтуге болады; **бесінші тобына** негізінен Жапонияның Осака қаласындағы ұлттық этнографиялық мұражайындағы ежелгі айну халқының тұрмыс-тіршілігін бейнелейтін этнографиялық материалдар; **алтыншы тобына** далалық зерттеулер, оның ішінде бақылау, ауызша сұхбат, әңгімелесу негізінде алынған деректер кірді, **жетінші тобына** қазақстандық және жапондық ақпарат құралдарында елдің мәдени дәстүрлеріне қатысты жарық көрген ақпараттық материалдар кіреді. Мұндай ақпараттардың қатарында Қазақстанның «Егемен Қазақстан», Жапонияның «Асахи шимбун» ресми басылымдары бар. БАҚ материалдары, негізінен, интернет желісінен алынған.

Диссертациялық зерттеу жұмысының практикалық маңыздылығы.

Зерттеу жұмысының тұжырымдары мен қорытындыларын шығыстану, тарих, мәдениет, этнографияға арналған арнайы курстардың оқу бағдарламаларын, оқулықтарын, курсты оқыту бойынша әдістемелік құралдар мен нұсқаулар жасағанда қолдануға болады.

Қорғауға ұсынылатын негізгі тұжырымдар:

1. Жапон халқының мәдени дәстүрлеріне қатысты дереккөздерді талдау, қазақ халқының мәдени дәстүрімен салыстырмалы тұрғыдан қарастырып, екі ел халықтарының мәдени дәстүріндегі ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтауға мүмкіндік берді.

2. Жапон және қазақ халықтарының дәстүрлі мәдениетінде анықталған ұқсастықтар мен айырмашылықтар негізінен екі елдің шаруашылық-мәдени типіне, дүниетанымдық, өркениеттік ерекшеліктеріне, сондай-ақ географиялық жағдайларымен негізделеді;

3. Жапон және қазақ халықтарының мәдени дәстүрлерін салыстырмалы түрде зерттеу ғұрыптық мәдениеттің негізгі құрылымын құрайтын баланың дүниеге келуі, тәрбиесі, инициациядан өткізу, үйлену той, қайтыс болған адамды о дүниеге шығарып салуға қатысты рәсімдер мен ата-бабаларға тағзым ету рәсімдерінде ұқсас тұстардың бар екендігін аңғартады. Бұл ұқсастықтар екі ел халықтарының ортақ Алтай және үндіеуропалық тілдік отбасы тобына жататындығымен түсіндіріледі, бұл екі елдің өзара лингвистикалық жақындығымен және жапон және қазақ халықтарының ортақ прототілінің болуымен байланыстырылады;

4. Екі ел халықтарының ғұрыптық рәсімдерінде көрініс табатын мәдени дәстүрлеріндегі айырмашылықтар негізінен олардың шаруашылық-экономикалық құрылымындағы өзгешеліктерге, атап айтқанда, жапондықтарға отырықшы егіншілік, балық шаруашылығы тән болса, қазақтарға көшпенді өмір салты тән болған; діни наным-сенімдерінің айырмашылықтары – жапондықтарда негізінен синтоизм мен буддизм, ал қазақ халқында тәңіршілдік пен ислам дінінің басым болғандығымен, сонымен бірге аталмыш халықтардың көршілес халықтармен байланысы мен табиғи жағдайларының ерекшеліктеріне негізделетіндігі айқындалды;

5. Екі халықтың мәдени дәстүрлерін семиотикалық талдау негізінде анықталған ұқсастықтар мен айырмашылықтар, жапон және қазақ халықтарының ғұрыптық рәсімдерінің мәндік-семантикалық және прагматикалық мазмұнының жақын болуымен (бала тәрбиесі, кәмелетке толу, үйлену, ата-бабаларға тағзым ету, жерлеу рәсімдері), және де кейбір ғұрыптық рәсімдердің (кәмелетке толу, неке қию, жерлеу және т.с.с.) құрылымындағы синтаксистік айырмашылықтармен түсіндіріледі;

6. Ғаламдану үрдісінің күшеюімен жапон және қазақ қоғамдарында ғұрыптық мәдениеттің біршама әлсіреп жаңа заманауи элементтер қосылып байырғы әдет-ғұрыптардың семантикалық мән-мағынасының әлсіреуі жалпы ғұрыптық мәдениеттің тәрбиелік мәнінің құлдырау қаупін тудыруда;

7. Қарастырылып отырған халықтардың мәдени дәстүрлері күні бүгінге дейін аталмыш елдердің ұлттық бірегейлігін қалыптастыруда ортақ жүйе құрушы механизм болып табылатындығы және жапон және қазақ қоғамдарында ортақ дүниетанымдық негіздер мен бірегей символикалық кешенінің қалыптасуына ықпал етуші негізгі құрал болып табылатындығы анықталды;

8. Жапондықтар мен қазақтардың, әсіресе, көне дәуірлердегі өзара ұқсастықтары мен ерекшеліктерін салыстырмалы зерттеу, тек қана осы халықтардың мәдени дәстүрі мен тіліне қатысты емес, жалпы Еуразия елдеріне байланысты көшпелі халықтардың көне дәуіріндегі мәдениеті мен олардың өзге халықтармен арадағы байланысы, көшпелі халықтардың мәдениетінің таралуы мен ықпалын анықтауға негіз болады.

Негізгі зерттеу нәтижелері мен қорытындылары.

Мәдени дәстүрлердің семиотикалық аспектісін зерделей отырып, автор қарастырылып отырған халықтардың мәдени және тарихи дамуының алғышарттарының өркениеттік және дүниетанымдық ерекшеліктеріне,

сондай-ақ экономикалық құрылымы мен өмір сүру салтын негізге ала отырып, осы халықтардың ғұрыптық салт-дәстүрлер кешенінің архаикалық этномәдени және діни компоненттерін анықтады.

Жүргізілген талдау негізінде аталмыш халықтардың ғұрыптық рәсімдерінде кездесетін мәдени ұғымдар лингвистикалық деңгейде жүзеге асырылып, танымдық ойлау категорияларында көрініс табатындығы айқындалды. Өз кезегінде бұл екі халықтың жалпы дүниетанымдық ерекшеліктері мен дәстүрлі мәдениетінің құрылымдық ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді.

Осындай мәдени ұғымдарды танып-білу ұлттық мәдениеттегі заңдылықтарды, екі халық өкілдерінің мінез-құлқын, қалыптасқан әлеуметтік-мәдени нормаларын, ұлттық мәдениетін түсінуге мүмкіндік береді, сонымен қатар қазіргі заманға сай мәдениаралық байланысқа қабілетті әрі толерантты тұлғаның қалыптасуына барынша ықпал етеді.

Зерттеу нәтижелері екі ел халықтарының дүниетанымдық моделін қайта құруға және осы халықтардың дәстүрлі ғұрыптық мәдениетіндегі жоралғылардың рөлін тереңірек түсінуге мүмкіндік берді.

Ғұрыптық мәдениет бүгінгі күнде де жапон және қазақ халықтарының рухани құндылықтарының сабақтастығын қамтамасыз етуші негізгі тетік қызметін атқаруда.

Автор диссертация жұмысын кешенді түрде зерттеп, қорытындылай келе жаңашылдық мәртебесіне ие бірқатар нәтижелерге қол жеткізді, олардың негізгілері мыналар:

1. Жапон және қазақ халықтарының мәдени дәстүрі алғаш рет шығыстану ғылымында өзара салыстырмалы түрде сипатталды;

2. мәдени дәстүрлерге қатысты жапондық дереккөздер алғаш рет қазақ этнографиясын зерттеу контекстінде қарастырылды;

3. қазақ және жапон халықтарының мәдени дәстүріндегі этнографиялық материалдарды талдау негізінде анықталған ұқсастықтар алғаш рет Алтай және үндіеуропалық теориялары негізінде түсіндірілді;

4. алғаш рет екі ел халықтарының мәдени дәстүрлерінің семиотикалық аспектілерін талдау негізінде жапон және қазақ халықтарының өмірлік циклге қатысты мәдени дәстүрлерінің семантикалық және прагматикалық ұқсастықтары анықталды;

5. екі ел халықтарының мәдени дәстүрлерін салыстырмалы талдау негізінде салт-дәстүрлердің жапон және қазақ халықтарының ұлттық бірегейлігінің қалыптасып дамуының ажырамас маңызды бөлігі болып табылатындығын анықтауға мүмкіндік берді;

6. Жапон және қазақ халықтарының мәдени дәстүрлеріндегі заманауи процестерді талдау негізінде технологиялардың дамуына және осы елдердегі урбанизацияның кең етек жаюына байланысты кейбір мәдени дәстүрлердің құрылымының түрленіп, синтактикасының өзгеру үрдістері анықталды.

Зерттеуді апробациялау.

Диссертациялық жұмыстың негізгі нәтижелері келесі отандық және халықаралық конференцияларда баяндалып талқыланды:

1. «Қоғамдық сананың сабақтастығы мен жаңғыруындағы бірлік пен әртүрлілік кескіні арқылы Батыс пен Шығыс мәдениетінің сұхбаты: ежелгі дәуір, ортағасыр, жаңа заман» атты Халықаралық ғылыми конференция, Ресей, Қазақстан, 28 сәуір 2016 ж.;

2. IV Халықаралық Фараби оқулары, Қазақстан, 10 сәуір 2017 ж.;

3. «Тарих, саясаттану, әлеуметтану, философия: теориялық және практикалық аспектілері» IX Халықаралық ғылыми-практикалық конференция, Новосибирск 2018 ж.

Басылымдар. Диссертациялық жұмыстың мазмұны, тұжырымдары жалпы 8 ғылыми мақалада жарияланды, оның 3 мақаласы ҚР Білім және Ғылым саласындағы бақылау комитетінің тізіміне енген басылымдарда жарық көріп, халықаралық ғылыми-практикалық, республикалық конференциялар материалдарында – 3 мақала жарияланған. «Scopus» ғылыми басылымдар дерекқорында индекстелген шетелдік басылымдарда – 2 мақала жарық көрді.

Диссертациялық жұмыстың құрылымы. Зерттеу жұмысы кіріспеден, үш бөлімнен, пайдаланған әдебиеттер тізімі мен қосымшадан тұрады. Диссертацияның жалпы көлемі – 166 бет.